

*Н. Ю. Каліберда
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ*

СИСТЕМА ОБСЛУГОВУВАННЯ У ДЕРЖАВНІЙ ПУБЛІЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УРСР (1948–1965)

Період 1948–1973 рр. є важливим для історії НБУВ та системи обслуговування в ній зокрема. Діяльність Бібліотеки впродовж цих років пройшла ряд етапів трансформації своїх функцій, встановила комплексну та диференційовану систему обслуговування читачів, здатну гнучко реагувати на зміни суспільно-політичної та економічної ситуації в країні, викристалізувала найбільш зручні та усталені її форми.

Впродовж 1948–1964 рр. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського називалася Державною публічною бібліотекою УРСР. Її перейменування та зміна функцій, перехід від академічної книгозбірні до головної публічної бібліотеки країни не були випадковими. У важкі повоєнні роки вона залишилася практично єдиною бібліотекою, що зберегла основну частину своїх універсальних фондів, міцний колектив та бібліотечні традиції в галузі комплектування і зберігання фондів. Нові завдання, які ставила перед суспільством у повоєнний період відбудови економіки та формування соціально-культурної сфери радянська держава, вимагали й реформування бібліотечної справи, зокрема, в умовах, коли публічні бібліотеки країни були зруйновані й суттєво постраждали у період війни. Академічна бібліотека на певний період бере на себе функції головної публічної бібліотеки, здатної вирішувати основне завдання – забезпечувати обслуговування широких верств населення України актуальною для радянського суспільства літературою.

Цілком зрозуміло, що при політичних обставинах кінця 40-х – початку 50-х років, останніх років культу особи Сталіна, Бібліотека як соціальний інститут, спрямований на накопичення і зберігання фонду, обслуговування читачів, змушена була підпорядковувати зміст своєї діяльності лінії ЦК КПРС та ЦК КПУ. Це відбилося й на складі її фондів, й на складі користувачів Бібліотекою, і на характері обслуговування читачів.

Наприкінці 40-х років, під час відбудови зруйнованої економіки, ЦК КП(б)У, Уряд республіки, окреслюючи плани подальшої відбудови бібліотек, відновлення книжкових фондів, зростання мережі загальнодоступних бібліотек, розгортають кампанію з реорганізації наукових книгозбірень, тіснішого підпорядкування їх роботи планам загальнодержавного будівництва і, передусім, задоволення потреб масового читача. У зв'язку з цим Рада Міністрів УРСР зобов'язала Академію наук УРСР провести у 1948 р. реорганізацію Бібліотеки Академії наук у Державну публічну бібліотеку УРСР¹. 7 серпня 1948 р. Бібліотека Академії стала Державною публічною бібліотекою УРСР (далі – ДПБ УРСР). Разом з тим реорганізація не була повною: виконуючи загальнодержавні завдання в науковому, адміністративному та господарському відношеннях, її підпорядкування залишилося за Президією Академії наук УРСР.

Ця реорганізація викликала й зміни функцій, які відповідали новим завданням Уряду та партії, що було відповідним чином відображено й в новому Статуті ДПБ УРСР, затвердженому Постановою Ради Міністрів УРСР № 1534 від 17 червня 1949 р.²

У Статуті найголовніша увага приділялася бібліотечно-бібліографічному обслуговуванню читачів усіх категорій. Як основні завдання Статут визначав організацію безкоштовного обслуговування читачів фондами Бібліотеки (книжковими, рукописними) в читальних залах та кабінетах, обслуговування через міжбібліотечний абонемент інших бібліотек СРСР, організацію довідково-бібліографічного обслуговування.

До нових завдань пристосовувалася й структура Бібліотеки та її система обслуговування. Відділи поділялись на загальнобібліотечні, бібліотечно-оперативні та спеціальні. Із загальнобібліотечних відділів безпосередньо обслуговуванням займалися: відділ фондів та обслуговування з секторами фондів, обслуговування читачів, абонемент, а також відділи – бібліографічний, масової роботи, зовнішніх робіт, спецфондів.

Визнаючи разом з тим Бібліотеку як наукову, у її діяльності залишалися функції й обслуговування вчених, зокрема через систему спеціалізованих відділів та кабінетів. Серед них: відділи рукописів, стародруків, газетний, музичний; кабінети марксизму-ленінізму, революційної преси, технічної інформації, сільськогосподарської літератури та природничо-наукової пропаганди (об'єднані два кабінети), математичної фізики ім. М.В. Остроградського та Г.Ф. Вороного, бібліотекознавства, образотворчих мистецтв, картографії. Також до системи обслуговування у 1949 р. увійшла відбудована та обладнана філія № 1 (Поділ) із залом на 98 читацьких місць³. Окрім цієї філії, Бібліотека мала філію № 2 в Софійській церкві – газетне сховище, а також філію № 3 в Георгіївській церкві Видубицького монастиря (додаткове сховище)⁴.

Враховуючи те, що за складом фондів функції публічної бібліотеки у повній мірі могла виконувати лише ДПБ, з огляду на обмежені мож-

ливості бібліотечної системи у ті часи у галузі обслуговування масового читача, для розширення користування фондами Бібліотеки читачами різних категорій були здійснені певні організаційні заходи у режимі роботи та системі читальних залів.

Так, у 1949 р. було продовжено час роботи загальних читальних залів з 9-ї до 24-ї години, а спеціалізовані відділи та кабінети переведено на півтора- двозмінний режим роботи⁵. З метою залучення якнайширшого кола читачів до вивчення суспільно-політичної літератури, зокрема, преси, у 1950 р. було відкрито філію газетного відділу в приміщенні “Теплої Софії” на 10 читацьких місць на базі основного книгосховища⁶. Для розподілу функцій обслуговування масового читача та наукових співробітників Академії наук УРСР у системі читальних залів виділяється спеціалізований читальний зал № 1 для академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників Академії⁷. Ця структура проіснувала фактично без змін до 1955 р.

Внаслідок цих змін у бібліотечному обслуговуванні за короткий час різко зростають кількісні показники обслуговування масового читача: кількість читачів у 1947 р. – 10883 особи, у 1950 р. – 222373; відвідувань у 1947 р. – 244136, у 1950 р. – 504748; книговидач у 1947 р. – 1120054, у 1950 р. – 2201560 од. зб.⁸

Хоча серед читачів продовжують переважати наукові працівники, аспіранти, студенти-дипломники, військові та інші категорії спеціалістів (65,5 % усіх читачів), рівень осіб без вищої освіти помітно зріс кількісно, підвищилася вдвічі й кількість відвідувань⁹. За даними звітів, у 1950 р. на кожного читача в середньому припадає 23 відвідування на рік. У середньому за один день читальні зали Бібліотеки відвідувало 1320 читачів, яким видавалося 5960 книг, журналів, газет та інших матеріалів. Помітно активізувалася в 1950 р. робота таких спеціалізованих відділів, як кабінет революційної преси, відділи рукописів, стародруків, кабінет образотворчого мистецтва, картографії¹⁰. Це відображало й поживлення суспільного життя України. Дуже швидко у Бібліотеці стала відчуватися нестача читацьких місць. Дирекція вживала заходи щодо розширення читальних залів шляхом максимального використання внутрішніх можливостей, але це не вирішувало проблеми. У всіх читальних залах та кабінетах налічувалося лише 414 місць. Тому запис читачів до Бібліотеки як і в минулих роках був обмежений для студентів молодших курсів та утриманців.

Одночасно розширюються види послуг, що надаються читачам. У відділах і кабінетах систематично ведуться тематичні картотеки згідно з виробничим і науковим профілем основного контингенту і з актуальних питань політики та культури¹¹.

Удосконалення системи обслуговування провадилося за рахунок

створення комфортного середовища, індивідуалізації обслуговування, введення системи відкритого доступу до довідкової літератури, подачі літератури, замовленої з книгосховища, безпосередньо до читачького робочого місця. Вимоги читачів-науківців задовольнялися не тільки з фондів Бібліотеки, але й з фондів великих бібліотек Союзу через між-бібліотечний абонемент.

У цей період налагоджується й систематичне обслуговування науки бібліографічною інформацією про нові надходження. Два рази на тиждень членам Президії АН УРСР згідно з профілем їх наукової роботи Бібліотека надсилала інформацію про нові надходження літератури, яка мала вичерпний характер через те, що фіксувала надходження обов'язкового примірника творів друку УРСР і СРСР¹². У 1951 р. наукова читальня Бібліотеки починає обслуговування дисертаціями, захист яких почав відбуватися на Україні.

Увага до наукової діяльності Академії обумовила й зростання попиту на спеціалізовані фонди – рукописні та стародруковані книги, яким надавався пріоритет у вивченні історичного минулого України та пам'яток науки і культури. Відділ рукописів здійснював обслуговування читачів своїми фондами, що були найбільшими та найціннішими за складом документів бібліотечними колекціями в Україні. Основні читачі відділу – наукові працівники, діячі літератури, мистецтва, спеціалісти з різних галузей знань. Значну цінність для обслуговування цих категорій читачів становила й спеціально сформована підручна бібліотека, яка складалася з книг з історії писемності, палеографії, текстології, архівознавства, археографії, рукописної справи, енциклопедій та словників¹³. Відділ стародруків сконцентрував увагу на поширенні спеціальних знань читачів, систематично проводячи книжкові виставки, екскурсії, організував бібліографічну допомогу у вивченні та пошуку стародрукованих книг XVI–XIX ст., особливо цінних видань¹⁴. Хоча обслуговування здійснювалося за спеціальним дозволом дирекції при наявності відповідного відношення установи, де працював або вчився читач, кількість відвідувань та консультацій у цих підрозділах щорічно зростала. Обслуговування в читальному залі таких спеціальних підрозділів здійснювалося кваліфікованими фахівцями, які одночасно науково-технічно описували фонди, працювали над їх обробкою та зберіганням. Фактично обслуговування читачів у цих підрозділах не було структурно виокремленим, а читальні зали існували як частини підрозділів. Цілком закономірно, що специфіка обслуговування вимагала спеціальних знань, тому фахівці цих підрозділів постійно підвищували свою кваліфікацію. Спеціалізовані відділи мали обмежений контингент читачів та специфічні методи роботи, в яких переважали комплексні наукові консультації провідних фахівців відділів зі складу фондів.

Найбільшого поширення набуває оперативне обслуговування читачів матеріалами суспільно-політичного характеру. Набувають пріоритетного значення газетний відділ, кабінет революційної преси, загальний читальний зал, які обслуговували працівників партійних, радянських і громадських організацій, наукових установ та навчальних закладів.

Завдання спеціалізованих відділів в галузі обслуговування читачів також були скоректовані на пропаганду ідей марксизму-ленінізму, рішень та постанов партії й уряду. Так, основним завданням відділу образотворчих мистецтв була пропаганда “вказівок класиків марксизму-ленінізму, постанов партії й уряду про мистецтво, популяризація класичної та сучасної мистецтвознавчої літератури, кращих творів майстрів радянського мистецтва”¹⁵. Читальний зал відділу працював з 11 до 22-ї години щодня, крім неділі. Ті самі завдання ставилися й перед кабінетом географії та картографії – пропаганда марксистсько-ленінського вчення про географічні та геологічні науки. Відділ обслуговував читачів, провадив рекомендаційно-бібліографічну роботу, організовував тематичні виставки та виставки нових надходжень¹⁶.

У 1952 р. кабінет марксизму-ленінізму реорганізувався у відділ марксизму-ленінізму. Серед постійних відвідувачів відділу – дисертанти Інституту вдосконалення викладачів вузів, слухачі вечірнього університету марксизму-ленінізму, викладачі основ марксизму-ленінізму, філософії, політекономії, студенти. Відділ повністю виправдовував ідеологію того часу. Комплектування цього відділу відзначалося особливою ретельністю. Кількісні показники свідчать про інтенсивність відвідувань: так, за рік зареєстровано 28682 відвідування (105 % річного плану), 97331 од. книговидачі (107 % річного плану), 2867 од. усних бібліографічних довідок (119 % річного плану), 24 тематичні виставки (120 % річного плану). У ті роки ідеологічного спрямування набуває масова робота, наочні та усні форми розкриття фонду, процеси систематизації і предметизації літератури. Тематичні виставки здебільшого присвячувалися знаменним подіям політичного життя, видатним діячам. Аналіз звітів тих років свідчить, що суто бібліотечна робота підпорядковувалася ідеології.

У розвиток основних функцій Бібліотеки, зокрема, концентрація на її ідеологічній ролі, на початку 50-х років Бібліотека здійснює реорганізацію довідково-пошукового апарату, яка обумовлювалася поширенням теоретичних концепцій та ідей про “рекомендаційні каталоги”, новатором та запроваджувачем котрої вважається З. Амбарцумян¹⁷. Оскільки у цей період Бібліотека провадила комплексну роботу по переінвентаризації фондів та приведенню каталогів у відповідність до них, за цією ідеєю здійснюється розподіл каталогів на читацькі і службові. Було переінвентаризовано понад 2 млн. книг та журналів, заведена єдина інвен-

тарна книга, створений топографічний каталог, і з 1950 по 1955 рр. топографічний каталог звірений з генеральним алфавітним та систематичним – з алфавітним¹⁸. У читачькі каталоги заносилися лише ті твори, які сприяли підвищенню ідейно-теоретичного рівня трудящих, відповідали інтересам основних контингентів читачів, широко відображали марксистсько-ленінське вчення. Оскільки нові надходження, як правило, складалися з обов'язкового примірника, докомплектування літературою здійснювалося винятково за актуальною та “дозволеною” тематикою, від читача були фактично усунені величезні за обсягом дореволюційні фонди і фонди, що опинилися у “резервному” фонді. Така система була домінуючою і в обслуговуванні читачів, і в роботі над каталогами, що обмежувало вибір літератури, свободу читання.

Разом з тим, хоча позиція З. Амбарцумяна була підтримана керівними органами, вона викликала дискусію серед професійних фахівців бібліотечної справи та бібліотекознавства в СРСР, яка була розпочата Е. Шамуріним. Дискусії про доцільність введення рекомендаційних читачьких каталогів продовжувалися понад десять років. М. Брисман, С. Копилов та Є. Щербакова, зокрема, зазначали, що, переводячи в службові каталоги описи на величезну кількість книг, бібліотеки позбавляють читачів літератури, яка становить науковий інтерес, наносять збитки довідково-бібліографічному апарату, ускладнюють використання фонду читачами¹⁹. Але позиція Е. Шамуріна, який не погоджувався зі спрощеним трактуванням каталогів як засобу ідейно-виховного впливу, була нещівно розкритикована і засуджена²⁰.

Хоча в сучасних умовах, відмовляючись від ідеологічних обмежень у доступі до інформації, можна відкрито трактувати ідею службового та читачького каталогів як ідеологічну дискримінацію свободи доступу до інформації, яка стає все більше економічно збитковою, ця система була впровадженою у бібліотечну справу, й досі вона здійснює вплив на якість обслуговування літературою читачів.

У цей період завдяки отримуванню обов'язкового примірника зростають фонди Бібліотеки, а відповідно – інтенсивність роботи з обслуговування читачів. Так, порівняно з 1948 р., коли надійшло 67 860 од. зб., у 1958 р. вже налічувалося 164128 од. зб. літератури актуального значення, яка надходила протягом місяця вже до читача. Порівняння основних показників роботи 1950 р. та 1955 р. свідчить про стабільне зростання відвідувань та книговидачі з основного книгосховища: так у 1950 р. записано читачів – 22373 особи, кількість відвідувань – 504748 осіб, книговидач – 22201560 од.; у 1955 р. відповідно – 27307 осіб – 472786 осіб – 2331705 од. Цілком закономірним було зростання кількості читачів у загальному читальному залі. Найвагомими були показники з обслуговування у відділі фондів та обслуговування читачів. За 1955 р. відділ

відвідало 295762 особи, видано 1594571 од., виконано усних бібліографічних довідок – 1502²¹. Це пояснюється тим, що відділ мав у своєму підпорядкуванні читальні зали, у яких працювала найбільша кількість відвідувачів.

Показовим у цьому плані є зростання попиту на літературу актуального соціально-політичного значення. За кількісними показниками до відділу обслуговування наближався відділ марксистсько-ленінської літератури, де за 1955 р. кількість відвідувань становила 24170 осіб, книговидачі – 86769 од. Активною роботою відзначалися також відділи бібліографії, газетного, кабінет технічної літератури, кабінет літератури та образотворчих мистецтв²².

Розширюється й обслуговування через абонемент. У 1955 р. Бібліотека обслуговувала 2639 абонентів, яким було видано 83748 книг, з них персональних – 1590 осіб. Абонентами Бібліотеки були установи, підприємства, науково-дослідні інститути, учбові і культурні заклади як Києва, України, так і всього Радянського Союзу. Серед персональних абонентів – академіки, члени-кореспонденти, доктори та кандидати наук, військовослужбовці, спеціалісти, співробітники ДПБ УРСР. Міжбібліотечним абонементом за станом на 1955 р. було охоплено 1049 бібліотек²³.

З 1955 р. починається нова реорганізація структури Бібліотеки, що викликана зростанням кількості читачів та їхньою спеціалізацією. У 1955 р. часткової реорганізації зазнав відділ масової роботи. З 1955 р. він став сектором, завданням якого була організація книжкових, зокрема, пересувних виставок, виставок у відділах та кабінетах, організація екскурсій, читачьких конференцій та лекцій. За 1955 р. сектор організував 31 загальну та 9 пересувних виставок, 87 виставок у відділах і кабінетах, 41 екскурсію²⁴. Книжкові виставки широко популяризувалися засобами масової інформації в центральних, республіканських, обласних та міських газетах²⁵.

У зв'язку з поширенням профілю комплектування відділ стародруків, з метою більшого наближення його до комплектування не лише старою книгою, а й іншою літературою, що мала рідкісний та раритетний характер, зокрема літературою про революційні рухи, рідкісні видання класиків марксизму-ленінізму, поліграфічно цікаві видання тощо, реорганізується у відділ рідкісної та цінної книги²⁶.

Відділ нотно-музичний було реорганізовано в кабінет музичної літератури, кабінет географії та картографії – в читальний зал № 4 спеціалізованого обслуговування (1956). Цей читальний зал об'єднувався з системою читальних залів відділу фондів та обслуговування читачів, де проводилося спеціалізоване обслуговування з питань картографії і географії, переважно картографічними виданнями.

Розвиток системи обслуговування у напрямі наближення книжки

до читача характеризується реорганізацією видачі літератури до читальних залів Бібліотеки згідно зі спеціально розробленим планом з реорганізації обслуговування, зокрема, створюються місця видачі літератури та прийому читацьких вимог, які знаходилися поряд з генеральними каталогами Бібліотеки. Ця реорганізація допомогла протягом року створити шифрування вимог, строк їх виконання у книгосховищі і, таким чином, значно поліпшити обслуговування читачів, надаючи їм відповідну допомогу під час пошуків літератури і шифрування вимог²⁷.

Важливо зазначити, що 50-і роки є періодом активізації росту фахівців з технічних спеціальностей. В цей період значно збільшився попит на літературу технічного профілю (приблизно 20–25 % від усієї книговидачі), що викликало необхідність у 1959 р. реорганізувати кабінет технічної інформації в кабінет спецвидів технічної літератури.

Закономірним є й те, що Бібліотека, яка підпорядковувалася Академії наук УРСР, маючи універсальні наукові фонди, інтенсивний потік наукового читача, не завжди була спроможною здійснювати у повному обсязі вимоги обслуговування масового читача, приділяти належну увагу роботі з масовими бібліотеками.

Незважаючи на пошуки шляхів удосконалення масової роботи, перевірка діяльності Бібліотеки, що здійснювалася Комітетом у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР, виявила недостатню увагу до цієї ділянки роботи. У доповідній записці Комітет повідомляє ЦК КП(б)У про недоліки в роботі бібліотек республіки і, зокрема, вказує на невиконання ДПБ УРСР покладених на неї обов'язків щодо надання методичної допомоги масовим бібліотекам. У зв'язку з цим Рада Міністрів зобов'язала Президію АН УРСР організувати у ДПБ УРСР на належному рівні науково-методичну роботу, забезпечити видання рекомендаційних покажчиків, методичних посібників, надавати методичну допомогу масовим бібліотекам²⁸. У відповідь на ці зауваження Бібліотека змінює функції кабінету бібліотекознавства і перетворює його на науково-методичний кабінет бібліотекознавства з поширенням функцій обслуговування спеціальною літературою бібліотечних працівників масових бібліотек. Бібліотека переорієнтовує свою діяльність у напрямі проведення спеціальних методичних нарад, рекомендацій, інспектування роботи масових та інших бібліотек республіки.

Зміцнення бібліотечної справи в Україні, розвиток бібліотечного фонду інших бібліотек, нові завдання соціалістичного будівництва викликали необхідність більшої спеціалізації бібліотечних фондів та обслуговування ними в масштабах республіки. Зокрема, сформувала власні фонди та зміцнила свої позиції в бібліотечній галузі Київська обласна бібліотека, яка перетворюється на Державну республіканську бібліотеку ім. КПРС. Виникли умови для подальшого розподілу функцій

між ДПБ та ДРБ: на останню з 1957 р. було покладено методичне керівництво бібліотечною справою в республіці та координацію бібліотек усіх відомств (крім науково-технічних). ДПБ знову переорієнтовується на наукові функції головної наукової бібліотеки та забезпечення наукових досліджень. Для координації бібліотечної діяльності у межах республіки створюється Бібліотечна рада при Головному управлінні у справах культурно-просвітницьких установ та Міжвідомча рада з питань бібліотечної роботи при Міністерстві культури УРСР, куди увійшли директор та провідні фахівці Бібліотеки.

Водночас керівні органи звернули особливу увагу на роль бібліотек у комуністичному вихованні трудящих. Виходить спеціальна Постанова ЦК КПРС від 22 вересня 1959 р. “Про стан і заходи по вдосконаленню бібліотечної справи в країні”, в якій різко критикується відставання бібліотек у комуністичному вихованні трудящих, вимог соціалістичного будівництва, особлива увага приділяється пропаганді бібліотечно-бібліографічних знань. З 1960 р. вирішується питання розподілу напрямів довідково-бібліографічної роботи між ДРБ та ДПБ: перша набуває статусу центру бібліотечно-бібліографічної роботи республіки в галузі природничих наук, а ДПБ – в галузі суспільно-політичних, філологічних, мистецтвознавчих, а також хімічних наук та хімічної технології.

У 1960–1964 рр. здійснюється подальша диференціація напрямів діяльності цих бібліотек в Україні. З іншого боку, політика партії та уряду, спрямована на прискорений розвиток системи соціальних відносин та наукових досліджень, суттєве зміцнення Академії наук УРСР та поглиблення напрямів її розвитку в Україні, вимагала ґрунтовного бібліотечно-бібліографічного забезпечення, формування відповідного фонду як бази досліджень та його обслуговування. ДПБ знову змінює свої функції і повертається у підпорядкування Академії наук УРСР⁹.

Період вирішення загальної державної стратегії у галузі бібліотечного будівництва не дуже вплинув на структуру бібліотечного обслуговування, яка протягом наступних років (1960–1964) майже не змінювалася, хоча мала місце суттєва переорієнтація на бібліотечно-бібліографічне обслуговування науки. Система читальних залів на той період практично не змінюється. Вона в цілому відповідає завданням спеціалізованого обслуговування різномірної за структурою маси читачів.

Обслуговування основної маси читачів, записаної до Бібліотеки, здійснював Відділ фондів і обслуговування у підпорядкованих йому чотирьох читальних залах (№ 1 – для наукових працівників, № 2 – для спеціалістів і наукових працівників без вченого ступеня, № 3 – загальний читальний зал, № 4 – зал спеціалізованого обслуговування картографічними матеріалами та абонемент).

Водночас здійснюється й подальша диференціація обслуговування

фахівців. Спеціалізоване обслуговування здійснювалось у відділах та кабінетах, в яких були зосереджені книжкові фонди та довідково-бібліографічний апарат відповідно до профілю. Спеціалізованих відділів та кабінетів було 14: відділи – рукописів, рідкісної та цінної книги, газетний з філією № 2, бібліографічний, масової роботи, музичний, госпрозрахункового обслуговування, марксистсько-ленінської літератури, спецфондів; кабінети – спецвидів технічної літератури, сільськогосподарської літератури, образотворчого мистецтва, науково-методичний кабінет бібліотекознавства. Філія № 1 (Поділ) – періодичної та іншомовної літератури. (Впродовж 1954–1956 рр. пройшла реорганізація кабінетів революційної преси, математики та фізики ім. М.В. Остроградського. На базі фондів кабінету революційної преси утворено відділ марксистсько-ленінської літератури, а література з математики і фізики передана до відділу фондів та обслуговування).

Аналіз статистичних даних свідчить, що найбільша кількість відвідувань читачів припадала на загальні читальні зали (№ 1–3). Відносно тематики літератури, що видавалася, то найбільша її кількість припадала на суспільно-політичну, технічну та природничу. Суспільно-політична література займала приблизно 30 % усіх книговидач, література з техніки – 17 %, природнича – 12,5 %.

Діяльність читальних залів постійно вдосконалюється. У цей період значно розширюється доступ до підручних бібліотек загальних та спеціалізованих читальних залів: у загальних читальних залах зосереджувалися книжкові фонди підручної та довідкової бібліотек, зверталася увага на постійне комплектування цих допоміжних бібліотек у відповідності до вимог і запитань читачів певних категорій; вони суттєво зростають за обсягами. У практику Бібліотеки впроваджене проведення виставок нових надходжень, оперативних тематичних виставок, присвячених актуальним питанням, важливим датам; вони організовувалися безпосередньо у читальних залах. Цілком закономірно, що найбільша кількість виставок у цей період була присвячена ідеологічній тематиці: рішенням партії та уряду, ювілейним датам діячів партапарату, взагалі – розвитку соціалізму в країні.

З іншого боку, кінець 50 – перша половина 60-х років – період “хрущовської відлиги” – характеризувався бурхливою реформаторською діяльністю, коли відбувався певний відхід від стереотипів сталінізму, змінювалася офіційна внутрішня політика. Активізувалися пошуки нових шляхів і методів організації та управління в усіх сферах життя України, розвитку української науки. Процеси демократизації культурного життя, відстоювання національних, політичних, релігійних прав, критичного ставлення до політики радянського керівництва позначилися і на діяльності ДПУ УРСР. Важливе значення для створення наукового

фундаменту організації системи обслуговування мали дослідження вчених ДПБ, українських та російських дослідників з питань бібліотечно-інформаційної орієнтації читачів, уточнення запитів, профілю потреб, їх прогнозування, урізноманітнення видів обслуговування.

У цей період Бібліотека впроваджує інформаційно-бібліографічне обслуговування, координує роботу з іншими бібліотеками з питань комплектування, обслуговування читачів, бібліографії. Бібліотека у цей період спрямовує зусилля на пропаганду теоретичних положень з'їздів та соціально-економічних заходів партії, розширює пропаганду природничих та технічних видань. Значно спрощується документація диспетчерського контролю видачі літератури, ліквідується "путівка", яка забирала у бібліотекаря багато часу на заповнення, що дозволило прискорити виконання вимог. Впродовж 1956–1965 рр. у Бібліотеці записується до читальних залів 259,9 тис. читачів, надається понад 20,1 млн. од. зберігання літератури та газет³⁰.

Розвиток науки визначає й деякі характеристики контингенту читачів, його дифереціювання. Основний відсоток читачів припадає на наукових співробітників та студентів.

Чисельність наукових працівників у порівнянні з 1940 р. зростає на 241 %. Так, якщо у 1940 р. в Україні працювало 19304 наукових співробітників, у 1950 р – 22363, то у 1960 р. – 46657 наукових співробітників. З них мали науковий ступінь доктора наук – 1243 особи, кандидата наук – 13622, професорів – 1308, доцентів – 5892 особи³¹. В Україні налічувалося 135 вищих навчальних закладів, де навчалося 417748 студентів³². Кількість фахівців з вищою і спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві, становила 1661 тис. осіб³³. Це відобразилося не лише на зростанні відвідування Бібліотеки науковим читачем, а й переорієнтацією її на спеціалізацію обслуговування науки.

У цей період розвивалася важка промисловість, енергетика, машинобудування, приладобудування тощо. Відкриваються нові наукові бібліотеки Інституту електродинаміки (1944), Інституту механічної теплофізики (1947), Інституту проблем лиття (1945), Інституту проблем матеріалознавства (1953), Архітектурно-будівельна бібліотека (1944) та ін.

Іntenсивний розвиток промисловості, особливо її хімічної галузі, викликав необхідність посилення уваги до бібліотечно-бібліографічного забезпечення цієї галузі науки. Так, відкриваються наукові бібліотеки інститутів штучного волокна (1959), хімії високомолекулярних сполук (1959) та інші, що дає змогу Бібліотеці проводити скоординоване комплектування фондів і поліпшити обслуговування фахівців даної галузі. Отже, посилюється увага до координації роботи бібліотек в цьому напрямі, визначаються бібліотеки – галузеві центри координації довідково-бібліографічної роботи.

Разом з тим процес розвитку науки супроводжувався проведенням реформи і в самій системі Академії наук, яка була визначена відповідними постановами партійних і урядових органів та спрямована на подальшу централізацію керівництва, передусім з боку союзних відомств³⁴. Одна з цих постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР – “Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і Академій наук союзних республік” (11 квітня 1963 р.) – визначала необхідність розвитку досліджень з провідних напрямів суспільних і природничих наук, а також з основних галузей виробництва³⁵.

У червні 1963 р. на основі директивних вказівок було прийнято новий Статут Академії наук УРСР, згідно з яким вона почала підпорядковуватися Раді Міністрів УРСР та Президії АН СРСР. Розпочинається технологізація Академії й одночасно посилення безпосередніх зв'язків з виробництвом, перетворення Академії наук на одну з основних виконавців завдань відомств, передусім воєнно-промислового комплексу. Реформи 60-х років, які відбулися в Академії наук, позначилися і на Бібліотеці. Згідно з Постановою Президії АН УРСР № 165 від 22 червня 1965 р. та № 232 від 25 вересня 1965 р. ДПУ УРСР було перетворено на Центральну наукову бібліотеку АН УРСР (далі – ЦНБ АН УРСР). Були затверджені нові Статут та структура Бібліотеки³⁶.

Основними завданнями Бібліотеки згідно зі Статутом були бібліотечне і довідково-бібліографічне обслуговування науково-дослідних установ АН УРСР та її керівних органів (Президії, секцій, відділів, рад, комісій тощо). Отже, ЦНБ повністю підпорядковує свою діяльність завданням Академії наук України, залишаючи за собою функцію державного книгосховища всіх творів друку України і широке їх використання читачами, а також обслуговування науки та виробництва, підвищення ролі в прискоренні впровадження новітніх досягнень науки й техніки, інформаційна діяльність, наукова організація праці.

Зміна статусу Бібліотеки, ускладнення її завдань в соціально-економічному і духовному розвитку суспільства позначилися на структурних змінах у системі обслуговування. Так, відділ фондів та обслуговування читачів було поділено на два окремих відділи: відділ фондів з секторами: а) філія відділу фондів № 1; б) сектор реставрації та гігієни і Відділ обслуговування читачів з підпорядкованими йому галузевими читальними залами та сектором абонементу. Крім цього, до складу цих відділів входила філія № 1 (до відділу фондів), а до відділу обслуговування читачів – галузеві читальні зали колишніх відділу марксистсько-ленінської літератури та сектору спеціальних видів технічної літератури³⁷. За рахунок цього структура відділу обслуговування значно розширилася та мала таку організацію:³⁸

Відділ обслуговування читачів

1. Загальні читальні зали:
 - а) зал-виставка нових надходжень;
 - б) підручна бібліотека;
 - в) бригада № 1 пункту видачі літератури при підручній бібліотеці; читальний зал № 1 (для наукових працівників); читальний зал № 2; контрольно-пропускний пункт;
 - г) бригада № 2 пункту видачі літератури; пункт прийому замовлень.
2. Зал марксистсько-ленінської літератури.
3. Зал спецвидів технічної літератури.
4. Абонемент.

Крім цих підрозділів, до системи обслуговування згідно зі Статутом входили відділи: бібліографії, рукописів та цінної книги, картографії, нот, естампів та репродукцій (колишній кабінет образотворчого мистецтва), спеціального збереження фондів, газетний відділ, сектор масової роботи, науково-методичний відділ бібліотекознавства, відділ госпрозрахункового обслуговування³⁹. Пізніше відділи картографії, нот, естампів та репродукцій реорганізували в читальні зали відділу обслуговування.

Отже, період 1948–1965 рр., коли Бібліотека існувала як Державна публічна, характеризується розширенням масових функцій Бібліотеки у системі обслуговування, орієнтацією на обслуговування читачів з позицій ідеологічних функцій Бібліотеки і відповідним пристосуванням до цих функцій системи читальних залів, зокрема функціонування трьох загальних залів: газетного, бібліотекознавства, залу марксистсько-ленінської літератури, залу виставок нових надходжень. Ця спрямованість найбільш характерна для періоду кінця 40 – початку 50-х років, коли ще діяли фактори сталінізму, хоча й надалі вона продовжувала впливати на діяльність Бібліотеки. Разом з тим впродовж усього хронологічного відрізка часу Бібліотека не позбавлялася підпорядкування Академії наук, наукової спрямованості своєї діяльності, вона продовжувала вдосконалювати обслуговування вчених та спеціалістів різних галузей народного господарства, студентів вузів, а також обслуговування науки і виробництва, підвищення своєї ролі в прискоренні впровадження новітніх досягнень науки і техніки, інформаційної діяльності. Водночас слід зазначити, що період існування Бібліотеки як публічної мав й позитивне значення для її діяльності, яке проявилось у суттєвому розширенні її соціальних функцій, зростанні авторитету, вдосконаленні методів пропаганди та використання фондів, організації обслуговування читачів.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР.– К., 1961.– Т. 2.– С. 181–182.

² Арх. Нац. б-ки України імені В.І. Вернадського, оп. 1, од. зб. 716, арк. 1.– (Далі – Арх. НБУВ).

-
- ³ Там само, од. зб. 720, арк. 2.
⁴ Там само, арк. 40.
⁵ Там само, арк. 2.
⁶ Там само, од. зб. 742, арк. 8.
⁷ Там само.
⁸ Там само.
⁹ Там само, арк. 10.
¹⁰ Там само, арк. 18–19.
¹¹ Там само, од. зб. 769, арк. 43.
¹² Там само.
¹³ Там само, од. зб. 752, арк. 22.
¹⁴ Там само.
¹⁵ Там само, арк. 31.
¹⁶ Там само, арк. 32.
¹⁷ *Амбарцумян З.И.* Основные вопросы теории каталогов советских библиотек // Библиотекарь.– 1951.– № 4.– С. 27–32.
¹⁸ История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – Киев, 1979.– С. 140.
¹⁹ Тр. / Ленингр. гос. библ. ин-т.– 1958.– Т. 4.– С. 153–172.
²⁰ За высокую идейность против формализма и объективизма в библиотечной теории // Там само.– 1950.– № 3.– С. 1–4.
²¹ Там само, од. зб. 864, арк. 1.
²² Там само.
²³ Там само, арк. 13.
²⁴ Там само, арк. 87.
²⁵ Там само, арк. 89.
²⁶ Там само, од. зб. 900, арк. 1–7.
²⁷ Там само, од. зб. 894, арк. 18–19.
²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР.– Т. 2.– С. 242–246.
²⁹ *Онищенко О.С., Дубовіна Л.А.* Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у 1918–1998 рр.: основні етапи розвитку // Бібл. вісн.– 1998.– № 5.
³⁰ История Центральной научной библиотеки Академии наук УРСР.– С. 155.
³¹ Народное образование, наука и культура в СССР : Стат. ст.– М., 1977.– С. 303.
³² Там же.– С. 232.
³³ Там же.– С. 292.
³⁴ Історія Академії наук України (1918–1993).– К., 1994.– 318 с.
³⁵ Там само.
³⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 1247, арк. 1–4.
³⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 1261, арк. 1.
³⁸ Там само, арк. 4.
³⁹ Там само, од. зб. 1247, арк. 8.